

KEMALPAŞAZÂDE'NİN İSBÂT-I VÂCİB YORUMU VE KATKISI*

Hatice Toksöz

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

toksozhatice@gmail.com.

Orcid: 0000-0002-0459-3152

Rabia Gün

Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

rabiagun21@gmail.com

Orcid: 0000-0002-1928-8898

Öz

Bu çalışmada, Osmanlı Şeyhülislâmı ve müderrisi olan Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib* adlı eserinden hareketle isbât-ı vacip yorumu ve probleme katkısı ele alınmaktadır. Düşünürün bu şerhi, Celâleddîn ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinin ilk bölümünün ilk kısmını kapsamaktadır. Kemalpaşazâde, mezkûr şerhin yanı sıra *Tehâfüt Hâşiyesi*, *Risâle fi İsbâti'l-vâcib* gibi eserlerinde de isbât-ı vacip problemini incelemektedir. O, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib* adlı eserinde isbât-ı vacip problemini varlık (vücûd) ve var olan (mevcûd) kavramları çerçevesinde devr ve teselsülün iptali yoluyla tartışmıştır. *Risâle fi İsbâti'l-vâcib* adlı eserini ise Allah'ın varlığının ispatı probleminin yanı sıra O'nun zâtı ve sıfatlarının tartışılmasına hasretmiştir.

Kemalpaşazâde'ye göre var olan, vâcib (zorunlu), mümteni (imkânsız) ve mümkün (mümkün) şeklinde üç keyfiyetten biri ile nitelenir. Bu kavramlar, bedihî olarak bilinir ve herhangi bir tanım yapılmaz. Kemalpaşazâde, İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Seyyid Şerif Cürçânî'ye (ö. 816/1413) sık sık atıfta bulunarak, Zorunlu Varlık'ı, varlığı zorunlu, yokluğu imkânsız; mümkün varlığı da varlık ve yokluğa eşit mesafede olan şekilde tanımlar. O, Zorunlu Varlık için kadîm ve vücûb kavramlarını kullanarak, O'nun varlık yetkinliğinin zirve-

* Bu makale, TÜBİTAK 1001 Araştırma Projesi kapsamında yürütmekte olduğumuz 218K264 no'lu projenin desteği ile, danışmanlığında yapılan "Kemalpaşazâde'nin Şerhu Risâleti İsbâti'l-Vâcib Adlı Eserinin Tahkik ve İncelemesi" başlıklı Yüksek Lisans Tezi metni esas alınarak üretilmiştir.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism. Geliş/Received: 31 Ocak/January 2021; Kabul/Accepted: 19 Mart/March 2021; Yayın/Published: 20 Mart/March 2021. Atıf/Cite as: Toksöz, Hatice ve Gün, Rabia. "Kemalpaşazâde'nin İsbât-ı Vâcib Yorumu ve Katkısı". *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2021). <https://doi.org/10.5281/zenodo.4623721>

sinde olduğunu belirtir. Âlem için de hudûs ve imkân kavramlarını kullanmış, onun özü bakımından mümkün ve eksik olduğuna işaret etmiştir. *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib* adlı eserinde çeşitli burhan yöntemlerini ele alan Kemalpaşazâde, mümkün varlıkların mahiyeti bakımından sebepsiz olarak var olmadığını ve dolayısıyla zâtî bakımından bütün yetkinliklere sahip ve sebepsiz olan Zorunlu Varlık sebebiyle var olduklarını ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Kemalpaşazâde, İsbât-ı Vâcib, Vâcib, Mümkün, Teselsül Devr.

KEMALPASHAZADE'S INTERPRETATION AND CONTRIBUTION OF ISBAT AL-WAJIB

Abstract

In this study, has been tackled scrutiny and text analysis of the comment text by name *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib* that written by Kemalpaşazâde (died 1534), who was a mudarris and a shaykh al-islam in Ottoman Empire. The work of Kemalpaşazade by name *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, includes explanation of one chapter of Jalaladdin Dawani's work by name *Risâletu İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*. Kemalpaşazâde discussed the problem of isbat-ı wajib in his work named *Şerhu Risaleti isbâti'l-wâjib* through the cancellation of the tasalsul and dawr within the framework of concepts of being (vücûd) and existing (mevcûd). He while discussing the subjects, quoted some citations from scholars like Seyyid Sharif Jurjani and Necmeddin al-Kâtîbî who had quoted from them Dawani too. Kemalpaşazâde in his explanation work, discusses Dawani's ideas about tasalsul and dawr and invalidity of tasalsul and dawr, complete cause and maker cause critically.

Kemalpaşazâde in the work named as *Risâle fi İsbâti'l-wâcib*, longed for the problem of proving the existence of God as well as discussing His essence and attributes. According to Kemalpaşazâde, being is characterized by one of three conditions: wajib, possibility and impossibility. These concepts are known as a priori and no definition is given. Kemalpaşazâde, frequently referred to Avicenna and Sayyid Sharif Jurjânî, he define the Necessary Being without cause; it defines possible existence as being at equal distance to existence and non-existence.

Kemalpaşazâde examines various evidence methods in his work *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*. It deals with the evidence methods of proving the existence of God, he discusses the views on possibility evidence in particular. In this context, the thinker says that the evidences put forward regarding isbat al-wajib have four forms. Essentially, these four figures are related to the evidence of possibility.

According to Kemalpaşazâde, the existence of a Necessary Being is necessary and its non-existence is impossible. All competencies (perfection) are

for the subtute of the Necessary Being. While it is impossible according to the thinker, its existences is impossible for him; if possible, its existence and non-existence are not impossible. In this context, he thinks that what is possible is equally suitable for its existence and non-existence. It is examined in relation to the concept of necessary, impossible and possible in Kemalshazâde's thought. In fact, according to the philosopher, the possible being is the one that accepts to exist when it is considered in term of being as it is.

Kemalshazâde states in his work titled *Risâle fî İsbâtî'l-vâcib* that it is not possible to qualify the Necessary Being with hudûth, possibilities and incomplete attributes. Because the Necessary Being is wajib in terms of its essence and perfect in terms of its attributes. He characterizes the World with possibility and hudûth. Therefore it says that possible being needs a reason to exist. For this reason, it is Necessary Being.

He, on the other hand, attributes the evidence of possibility to philosophers and theologians. He expresses that it is open that the cancellation of dawr and tasalsul about the proof of possibility. Whereas dawr and tasalsul are false. Therefore, Kemalshazâde examines the proof of the existence of God through the cancellation of dawr and tasalsul in his book *Şerhu Risâleti isbâtî'l-vâcib*. As a result in this study, Kemalshazâde's views on isbat-ı wajib were examined in this study.

Keywords: Islamic Philosophy, Kemalshazade, Isbat al-Wajib, Wajib, Possible (mumkin), Tasalsul, Dawr.

Giriş

"Tanrı'ya inanan bir insan O'nun varlığını kanıtlamaya niçin ihtiyaç duyar?" sorusu modern dönemde olduğu gibi, İslâm entelektüel geleneğinde söz söyleyen düşünürleri de meşgul etmiştir. İsbât-ı vacip problemi, İslâm düşüncesinde Tanrı'nın varlığının bir problem olarak incelendiği metafizik ilminde varlık (vücûd) meselesi çerçevesinde tartışılmıştır. İslâm düşüncesinde Tanrı'nın varlığının ispatına yönelik imkân ve hudûs delilleri ortaya konulmuştur.

Problem, Gazzâlî öncesi dönemde metafizik ilmi içinde tartışılırken, XII. yüzyıldan sonra müstakil risalelerde ele alınmıştır. Bu dönemde isbât-ı vâcib konusunda yazılan en meşhur eserler arasında Necmeddin Kâtibî (ö. 675/1277) ile Nasîreddîn Tûsî (ö. 672/1274) arasında yazışma yoluyla karşılık olarak yazılan üçer tane İsbât-ı Vâcib risalesine ilaveten, Celâleddîn ed-

Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*¹ ve *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde*² yer almaktadır. Nitekim mezkûr eserler üzerine Celâleddîn Devvânî henüz hayatta iken ve onun vefatından sonra da birçok şerh ve hâşiyeye yazılmıştır. Osmanlı'nın XVI. yüzyıl düşünürlerinden biri olan Kemalpaşazâde de Devvânî'nin eserine *Şerhu'r- Risâleti'l-Kadîme fi İsbâti'l- Vâcib li'd-Devvânî*³ adıyla bir şerh yazarak isbât-ı vâcib çalışmalarına katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra düşünür, müstakil olarak *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*⁴ başlıklı risale kaleme almış ve ayrıca *Tehâfüt Hâşiyesi*, *Risâle fi'l-Mümkin*, *Fî Beyânî'l-Vücûd* gibi bazı eserlerinde de bu meseleyle ilgili açıklamalarda bulunmuştur.

¹ Celâleddin ed-Devvânî, "Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme", *Seb'u Resâil*, nşr. Seyyid Ahmed Tevîserkânî (Tahran: Mîras-ı Mektûb, 2002), 67-114; Devvânî'nin bu eserinde ele aldığı isbât-ı vacib problemi hakkında yapılmış bir çalışma için bk. Beşikci, Mehmet Necmeddin, "Celâleddîn Devvânî' de İsbât-ı Vâcib Tartışmaları: Teselsülün İptali Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018).

² Celâleddin ed-Devvânî, "Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde", *Seb'u Resâil*, nşr. Seyyid Ahmed Tevîserkânî (Tahran: Mîras-ı Mektûb, 2002), 115-167.

³ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, S. K. Atf Efendi Kol., No: 2816, vr. 228^a-240^b; S. K. Kılıç Ali Paşa Kol., No: 580, vr. 116^b-141^a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Bölümü, No: 6409, vr. 61^b-86^b; Kemalpaşazâde'nin Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* eseri üzerine kaleme almış olduğu *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib* eserinin, ikisi Süleymaniye Kütüphanesi, biri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde olmak üzere üç nüshası mevcuttur. Eserin Nadir Eserler Kütüphanesi nüshası, Arapça bölümünde 6409 numarası ile kayıtlı mecmua içerisinde 61^b-87^b varakları arasında *Şerh-u Risâleti isbâti'l-vâcib* isimlendirmesi ile yer almaktadır ve ferağ kaydı yoktur. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshalardan biri Atf Efendi Koleksiyonunda 02816-062 demirbaş numarası ile 228^a-240^b varakları arasında *Şerhu alâ'r-Risâleti'l-kadîmeti fi isbâti'l-vâcib* isimlendirmesi ile yer almaktadır, ferağ kaydı yoktur. Eserin diğer nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa Koleksiyonunda 00568-007 demirbaş numarası ile 117^b-141^a varakları arasında, *Şerhu'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî* ismi ile yer almaktadır. Bu nüshanın da ferağ kaydına rastlanmamıştır. Şerhin nüshalarının isimlendirme kayıtlarına özellikle dikkat çekmemiz, Devvânî'nin kadime ve cedide olarak iki adet isbât-ı vâcib risâlesinin bulunması dolayısıyla. Genel olarak üç nüshanın da isimlendirmesine bakıldığında yalnızca Nadir Eserler nüshasında hangi risâle üzerine şerh yazıldığı belirtilmediği, diğer iki nüsha ile karşılaştırıldığında aynı metin oldukları tespit edilmiştir. Kemalpaşazâde, Devvânî'nin yalnızca *Risâletü isbâti'l-vâcibi'l-kadîme* eserine şerh yazmış ve onun da tamamını değil, ancak bir kısmını şerh etmiştir. Şerhte Kemalpaşazâde'nin Devvânî'nin eserinin tamamını değil de sadece bir kısmını şerhetme sebebi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte düşünürün eserinin şerh niteliği taşıdığı görülmektedir. Zira Kemalpaşazâde, şerhinde yöntem olarak önce Devvânî'nin ibaresine, ardından da kendi ifadelerine yer verir. Bazen de "kavlühü" şeklinde bir ifadeyle Devvânî'nin cümlesini alır ve ardından "ekûlü" şeklinde kendi yorumlarına geçer.

⁴ Kemalpaşazâde'nin bu eseri, Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa Koleksiyonunda, 000568 numara ile yer almaktadır. Eser, 114^a-116^b varakları arasında olup, Arapça telif edilmiştir. Eserin Kemalpaşazâde'ye ait olduğu risâlenin başlığında zikredilmiş, onun haricinde herhangi bir ferağ kaydına rastlanmamıştır. Risâlenin etrafında Kemalpaşazâde'ye ait olup olmadığı veya müellifi ve tarihi net olmayan hâşiyeler mevcuttur. Risâlenin yalnızca bir nüshası vardır. Kemalpaşazâde'nin bu risâlesinin tercümesi için bk. Kemalpaşazâde, "İsbât-ı Vâcib Risâlesi", takdim ve çev. Rabia Gün, *Din Felsefesi Açısından Meşşâî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, IV (ed. Recep Alpyağlı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 677-680.

Kemalpaşazâde'nin *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib* ve *Risâle fi İsbâti'l-vâcib* adlı eserleri doğrudan isbât-ı vâcib problemine hasredilmiştir. Bu sebeple her ne kadar diğer eserleri temel kaynak olarak kullanılsa da düşünürün isbât-ı vâcib problemine dair yorum ve katkıları mezkûr eserler çerçevesinde incelenmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda, önce Kemalpaşazâde'nin düşünce yapısı içinde isbât-ı vâcib probleminin nasıl ele alındığı, ardında da probleme yaklaşımı ve meseleye dair ileri sürdüğü deliller ele alınacaktır.

1. Kemalpaşazâde'nin Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi

İsbât-ı vâcib, isbât ve vâcib kelimelerinden müteşekkil olan bir terkiptir. İsbât, "bir şeyin doğrulunu ortaya koymak, kanıtlamak" manasına gelirken; vâcib kelimesi "varlığı kendinden olan" vâcibü'l-vücûd anlamındadır. Buradan hareketle isbât-ı vâcib terkibi "Allah'ın varlığını kanıtlamak" anlamını içermektedir.⁵ Ayrıca isbât-ı vâcib terkibi, "Varlığı kendinden olup başka bir nesneye veya güce dayanmayan (vâcibü'l-vücûd) Allah'ın bu yetkin var oluşunu açıklamak için gösterilen çaba"⁶ şeklinde tanımlanabilir. İslam entelektüel geleneğine mensup düşünürler de böylesi bir çabanın içinde bulunarak Allah'ın varlığını kanıtlamak üzere çeşitli deliller ortaya koymuşlardır. Nitekim bu çerçevede İslam düşüncesinde hudûs, imkân, inâyet gibi deliller vazedilmiştir.⁷

Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, *Risâle fi İsbâti'l-vâcib*, *Tehâfüt Hâşiyesi*, *Risâle fi'l-Mümkin*, *Fi Beyâni'l-Vücûd* gibi bazı eserlerinde isbât-ı vâcib problemini tartışır. Düşünürün isbât-ı vâcib problemini vadedişinin merkezinde varlık (vücûd) ve varolan (mevcûd) kavramı vardır. O, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib* adlı eserinde "mutlak varlık" (el-vücûdü'l-mutlak) kavramından söz etmektedir. Ona göre mutlak varlık (el-Vücûdü'l-mutlak), bütün varlığı kuşatmaktadır. Buradan hareketle de varlığı, yokluğu imkânsız olan zorunlu varlık (vâcibü'l-vücûd) ve mümkün varlık şeklinde bir tasnif yaptığı ifade edilebilir.⁸ Nitekim Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi* ve *Risâle fi Tahkiki Vücûbü'l-*

⁵ Bekir Topaloğlu-Ilyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 160; İsbât kelimesi İngilizce'de "proof, demonstration, pointing out" olarak ifade edilir iken, Antik Yunanca'da; işaret etme, gösterme, tanıtma, kanıtlama anlamında apodeiksis, bilinir kalmak, şöyle tasavvur veya temsil etmek anlamında apodeiknumi ve yine aynı kökten bir kanıt olarak kabul etmek, tamamen, memnuniyetle ve hoşnutlukla kabul etmek anlamında apodékhomai kelimelerine karşılık gelmektedir. Bk. Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefi Terimler Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), 43.

⁶ M. Sait Özervarlı, "İsbât-ı Vâcib", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 22: 495.

⁷ İsbât-ı vâcib problemi ile ilgili deliller için bk. Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001).

⁸ Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*, S. K., Kılıç Ali Paşa Kol., No: 568, vr. 114^b; a. mlf., *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, vr. 66^a.

Vâcib adlı eserlerinde var olan (mevcûd) kavramının vâcib (zorunlu), mümteni (imkânsız) ve mümkün (mümkün) şeklinde üç keyfiyeten biri ile nitelendiğini belirtir.⁹

Düşünür, daha önce İbn Sînâ'nın ifade ettiği şekilde, zorunlu, imkânsız ve mümkün kavramlarının bizâtihi anlamlarının bilindiğini ve bu sebeple de mezkûr kavramlara ilişkin herhangi bir tanım yapılamadığı fikrindedir. Zira Kemalpaşazâde, var olanın illetinin var olan bir durum gerektirdiğinin bedihî olarak bilindiğini, fakat mümkün zâta ilişkin izafî yokluğun hakikatte var olması durumunda üstünlüğe sahip tarafın gerçekleşmesinde yeterli olmadığını, sadece bedihî olarak öncülünün batıl olmasının bilindiğini belirtir. Başka bir ifadeyle, Kemalpaşazâde'ye göre bazı bakımlardan mümkünün iki taraftan birinin imkânsız olması diğer tarafın mümkünün zatının dışında bir sebeple var olmasını gerektirir. Yani mümkünün var olması, diğer tarafta yokluğun yokluğunun sebebinin var olmamasıdır.¹⁰ Esasen düşünürün burada anlattığı şey, var olanın mutlaka bir sebep dolayısıyla var olduğudur. Bu sebep ise Zorunlu Varlık'tır.

Kemalpaşazâde'nin zorunlu, imkânsız ve mümkün kavramlarının bedihî olduğu yönündeki düşünceleri, sık sık atıfta bulunduğu İbn Sînâ ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin bazı eserlerinde detaylı olarak açıklanmaktadır. Nitekim İbn Sînâ, mevcûd, şey ve zorunlu kavramlarının önsel olduğunu ve anlamlarının nefste doğrudan şekillendiğini ifade etmektedir. Ona göre mezkûr kavramları kendilerinden daha iyi açıklayacak başka kavramlar yoktur. Bu nedenle sözü edilen kavramlar hatırlanmadığında ya da onlara delalet eden lafız anlaşılmadığında, onları tarif eden lafız onlardan daha belirgin değildir. Sadece "dikkat çekme" veya "tenbih" veya da "belirti" yoluyla hatırlatmaktan ibarettir. Çünkü söz konusu kavramlara ilişkin tanımlar kısırdöngüye yol açar. Mesela, mümkün tanımlanmak istendiğinde o tanımda ya zorunlu ya da imkânsız kavramları kullanılır. Zorunlu tanımlanmak istendiğinde onun tanımında da ya mümkün veya imkânsız alınır. Benzer şekilde imkânsız tanımlanmak istendiğinde zorunlu ve mümkün kavramları kullanılır.¹¹

Seyyid Şerif Cürcânî de İbn Sînâ'da olduğu gibi, zorunlu, mümkün ve imkânsız kavramlarının tasavvurlarının bedihî olduğunu düşünmektedir. Nitekim ona göre akıl sahibi, insanın canlı olması gerektiğini, bazen yazan insan olabileceğini ve taş olmamasının mümkün olmadığını bilir. İnsana özgü

⁹ Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 184-185; a. mlf., "Risâle fi Tahkiki Vücûbü'l-Vâcib", *Mecmû' Resâilü'l-Allâme İbn Kemâl Paşa* (İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2018), 6: 194, 200.

¹⁰ Kemalpaşazâde, "Risâle fi Tahkiki Erne'l-Mümkün lâ yekünü ehadu tarafeyni evlâ bihi li-zâtihî", *Mecmû' Resâilü'l-Allâme İbn Kemâl Paşa* (Darü'l-Lübâb, İstanbul 2018), 6: 376.

¹¹ İbn Sînâ, *Metafizik*, nşr. ve çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 1: 27, 32-33.

bu üç nitelik, bazen ya her birinin diğerlerinden biriyle veya onun olumsuzlanması yoluyla açıklanmıştır. Benzer şekilde zorunlu, imkânsız ve mümkün kavramları da birbiriyle açıklanabilir. Mesela, “Zorunlu, yokluğu imkânsız olandır.” veya “Yokluğu mümkün olmayandır.” şeklinde açıklama yapılmış ve başka bir şekilde açıklanamamıştır. Aynı şekilde, “İmkânsız ne demektir?” denildiğinde, yine “Yokluğu zorunlu olandır.” ya da “Varlığı mümkün olmayandır.” şeklinde kavramlar birbirleriyle açıklanabilmiştir. Dolayısıyla Cürçânî’ye göre varlığı zorunlu olan bazen yokluğa nispet edilen imkânsız kavramıyla, bazen de yokluğa nispet edilen mümkünün olumsuzlanmasıyla açıklanmıştır. Benzer şekilde varlığı imkânsız olan da bazen yokluğa nispet edilen zorunlu ile açıklanırken, bazen de varlığa nispet edilen mümkünün olumsuzlanmasıyla ifade edilmiştir. Bu kavramlardan mümkün de bir taraftan varlığa ve yokluğa nispet edilen zorunlunun olumsuzlanması ile, diğer taraftan da varlık ve yokluğa nispet edilen imkânsızın olumsuzlanmasıyla açıklanmıştır. Ancak Cürçânî, zorunlu, imkânsız ve mümkün kavramlarının bu şekilde tarif edilmesinin açık bir kısır döngü olduğunu dile getirmektedir.¹²

Kemalpaşazâde’ye göre Zorunlu Varlık’ın varlığı zorunludur, yokluğu ise imkânsızdır. Başka bir ifadeyle, O’nun varlık olması mümkün olmadığı gibi, var olan olarak olmaması da mümkün değildir. Hatta bu olumsuzluğun her iki itibarda biri için varsayılması mümkün değildir. Bütün yetkinlikler (kemâlât) Zorunlu Varlık’ın subûtu içindir. Bu yetkinliğin O’nun zatından ayrılmasını tasavvur etmek imkânsızdır.¹³ Kemalpaşazâde, mümkün ile ilgili kendinden önce meşhur olan “mümkün, varlığında mevcûd bir illete muhtaç olan”¹⁴ şeklindeki tanımı zikreder. Nitekim Kemalpaşazâde’nin farklı eserlerinde sıklıkla atıfta bulunduğu İbn Sînâ, Zorunlu Varlık’ı “Varlığı zâtı gereği olanın illeti yoktur.”, mümkün varlığı ise “Varlığı zâtı gereği mümkün olanın illeti vardır.” şeklinde tanımlar.¹⁵

Düşünüre göre imkânsız, varlığı kendisi için imkânsız olan iken; mümkün ise varlığı ve yokluğu imkânsız olmayandır. Bu bağlamda Kemalpaşazâde, mümkün olanın, zâtına göre eşit şekilde varlığı da yokluğu da kabule elverişli olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla varlık zâtı dikkate alındığında ya varlık ve yokluk tarafından birini gerektirmez veya varlık ve yokluğun ikisini birlikte gerektirir yahut da yokluk olmaksızın varlığı gerektirir veya varlık olmaksızın yokluğu gerektirir. Burada zâtı dikkate alındığında zorunlu

¹² Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. ve çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1: 658-659.

¹³ Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*, vr. 114^b.

¹⁴ Kemalpaşazâde, “Risâle fi Tahkiki Enne'l-Mümkün lâ yekûnü ehadu tarafeyni evlâ bihi li-zâtihi”, 365.

¹⁵ İbn Sînâ, *Metafizik*, 1: 35.

olan ve yokluk olmaksızın varlığı gereken Zorunlu Varlık iken, zâtı bakımından değil de başkası sebebiyle zorunlu olan ve varlık ve yokluğu eşit derecede gerektiren ise mümkün varlıktır.¹⁶

Zorunlu, imkânsız ve mümkün kavramları esas itibarıyla bizâtihi dış dünyada var olmaları mümkün olmadığından dolayı akli ve itibari niteliklerdir. Zira mezkûr kavramların zât olarak dış dünyada bulunması mümkün değildir. Bu bakımdan dış dünyada zorunlu ve mümkün niteliklerini taşıyan varlıklar var olabilir. Hatta bu kavramlardan imkânsız (mümteni) kavramının zât bakımından dış dünyada varlığı mümkün olmadığı gibi, bu niteliği taşıyan herhangi bir varlığın da bulunması mümkün değildir. Zira kelime olarak imkânsız “yok olma” manasındadır ve dolayısıyla imkânsız, yok olmak zorunda olmandır. Ancak imkânsızın yok olmasıyla her yok olanın zâtı itibarıyla imkânsız olduğu anlaşılmalıdır. Çünkü bazen yok olan, yukarıda işaret edildiği gibi, zâtı bakımından mümkün olabilir. Dolayısıyla her yok olan imkânsız değilken; her imkânsız olan mutlaka yoktur.¹⁷

Kemalpaşazâde'nin düşüncesinde zorunlu, imkânsız ve mümkün, illet kavramıyla ilişkili olarak ele alınır. Esasen düşünüre göre mümkün varlık, olduğu gibi olmak bakımından dikkate alındığında var olmayı kabul edendir. Kemalpaşazâde'nin “olduğu gibi olmak bakımından”¹⁸ ile kastettiği varlığın veya bir şeyin özü, yani mahiyeti açısındandır. Varlığın imkânını, mahiyeti itibarıyla mümkün olması şeklinde açıklayan ise Kemalpaşazâde'nin kendisinden iktibas yaptığı İbn Sînâ olmuştur. Zira İbn Sînâ'ya göre varlığın mahiyet sahibi olması, onun mümkün varlık olmasını gerektirir. Başka bir ifadeyle, mümkün varlık özünde imkân niteliğine sahip olmandır.¹⁹ Burada Kemalpaşazâde, varlık mefhumunda “zâtı/özü” esas almakta, bir başka ifadeyle bütün özelliklerden mücerred varlığın kendisi olmasına dikkat çekmektedir. Zira ona göre zaman kaydından ve diğer niteliklerden arınmış olarak varlığın kendisini kabul eden şeyin, bu varlığı bütün zamanlarda kabul etmesi bir zorunluluktur. Çünkü Kemalpaşazâde, özü gereği olan bir şeyin arızî olan ile ortadan kalkmayacağı düşüncesindedir. Zaman ve zaman ile ilgili nitelikler ise varlığın özünde olan değil, ilişkinlerindedir. Bu sebeple varlığın kendisini özü gereği kabul eden onun bütün ilişkinlerini de kabul etmiş olmaktadır. Kemalpaşazâde, varlığın niteliğini tek bir hakikat, devamlı olmasını veya yokluktan önce ya da sonra olmasını ise varlığın ilişkinleri olarak görmektedir.

¹⁶ Kemalpaşazâde, “Risâle fi Tahkiki Vücûbi'l-Vâcib”, 210-211

¹⁷ Ömer Mahir Alper, Varlık ve İnsan Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), 34.

¹⁸ Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, 190.

¹⁹ M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 210.

Dolayısıyla varlığında bir illete muhtaç olan mümkün varlık, şayet bu söz konusu illet kendisine ilişirse zâtından dolayı değil, başkası sebebiyle mümkün zorunlu olur, yani zâtı bakımından imkân halinde iken, başkası ile var olması zorunlu hale gelir. Ancak bu durum mümkün varlığın zâtına aykırı bir durum değil, aksine onun varlığını kuvvetlendirendir. Eğer mümkün varlığın illeti var olmazsa bu durumda da mümkün var olmaz, aksine imkânsız olur.²⁰

Görüldüğü üzere Kemalpaşazâde, mümkün varlığın, âlemin varlığında herhangi bir illete muhtaç olmayan Zorunlu Varlık'a muhtaç olduğu düşüncesindedir. Âlemin Zorunlu Varlık'a muhtaç olması durumu, İslam düşüncesinden kelam bilginleri ile filozofların hemfikir olduğu bir görüştür. Ancak bu muhtaçlık durumunu, filozoflar "imkân" ile, kelam bilginleri ise "hudûs" kavramıyla izah etmektedirler. Esasen imkân ve hudûs İslam düşünce geleceğinde Allah'ın varlığının ispatı bağlamında kullanılmış ve delil olarak formüle edilmiştir.²¹ Âlemin ve âlemdeki bütün varlıkların bir niteliği olan imkân kavramından hareketle imkân delili Allah'ın varlığını ispatlama üzerine formüle edilmiştir.²² "Sonradan meydana gelmek" manasındaki hudûs ise âlemin varlığından önce bir yokluğun bulunmasını ifade etmektedir. Kelâm bilginleri hudûs kavramını Allah'ın varlığını ispatlamak üzere kullanmışlardır.²³ Onlar tarafından ortaya konulan bu teoride "Âlem sonradan yaratılmıştır."²⁴ ilkesi esastır. Zira isbât-ı vacip yöntemi olarak kelam bilginlerince kullanılan hudûsun anlamı; "zaman açısından yoklukla öncelenen bir şeyin zaman içinde varlığa gelmesi"²⁵ şeklindedir.

Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-vâcib* adlı eserinde Zorunlu Varlık'ın hudûs, imkân ve noksan sıfatlarla vasıflanmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Çünkü Zorunlu Varlık, zâtı bakımından vâcib, sıfatları açısından da kâmilidir.²⁶ Bu bağlamda düşünür, mezkûr eserinde, bir sonraki bölümde ele alınacağı gibi, önce mevcûd kavramı çerçevesinde Zorunlu Varlık olan Allah'ın varlığının ispatına dair bilgiler verdikten sonra O'nun sıfatları konusuna değinir. Ona göre Yüce Allah, zâtı bakımdan mükemmeldir. O, birdir, samed'dir, hay'dir, âlimdir, kâdirdir, mürîddir, sem'idir, basîrdir, mütekelimdir, rahmandır, rahîmdir, mütekebbirdir. O yok olmadı ve yok olmaz, ci-

²⁰ Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, 190-191; a.mlf. "Risâle fi Tahkiki lüzümü'l-imkân li'l-mümkin", *Mecmû' Resâli'l-Allâme İbn Kemâl Paşa* (İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2018), 6: 478-479.

²¹ Bekir Topaloğlu, İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı, 62 vd.

²² M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân*, 238.

²³ Bekir Topaloğlu, "Hudûs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul 1998), 18: 304.

²⁴ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l-Felâsife)*, nşr. ve çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 79.

²⁵ M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân*, 233.

²⁶ Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*, vr. 115^a.

sim ve cismânî değildir, cevher ve araz da değildir, kuşatandır, ancak kuşatılan değildir, her şeyi bilir, ancak kendisi bilinmez.²⁷ Kemalpaşazâde, Allah'ın ilmi ile ilgili olarak "... O, kulların önlerindeki ve arkalarındaki (yapıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir). Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na güç gelmez. O, yücedir, büyüktür."²⁸, "O'ndan çocuk olmamıştır (kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir."²⁹ mealindeki ayetlere atıf yapar.

Görüldüğü üzere Kemalpaşazâde, Zorunlu Varlık olan Allah'ın varlığının hudûs, imkân ve noksan sıfatlarla nitelenmesinin mümkün olmadığını ve O'nun zâtı bakımından vâcib varlık, sıfatlarıyla ise kâmil olduğunu ifade etmektedir. *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib* adlı eserinde de Allah için "a'zamu" ifadesinin O'nun yüceliğinin çokluk vasfı gibi artan-eksilen bir durum değil, sıfatlarının mükemmelliğine (kemâl) işaret etme amacıyla kullanıldığını ifade etmektedir.³⁰ Ona göre Zorunlu Varlık'ın mezkûr sıfatlarla nitelenmesi, bir insanın falan yerde falan zamanda doğmuş olması gibi değildir. Zorunlu Varlık'ın varlığı kendine özgüdür.

Kemalpaşazâde'nin gerek *Risâle fi İsbâti'l-vâcib* adlı eserinde ana hatlarıyla imkân ve hudûs kavramları çerçevesinde ontolojik olarak Allah'ın varlığına değinmesi ve ardından O'nun sıfatlarıyla kâmil olduğunu vurgulayarak sıfatları ele alması gerekse *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib* adlı şerhinde imkân delili açıklaması isbât-ı vâcib probleminin onun düşüncesinde önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Nitekim Kemalpaşazâde'nin bir kısmının şerhini yaptığı Devvânî'nin *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinin girişinde "Bu risâlede, şânı yüce olan Vâcib'in ispatı hakkında hikmetin en önemlilerinden nakledilmiş burhânların yöntemlerini yazdım."³¹ şeklinde onun amacını vâcib konunun önemine dair bir vurgudur. Devvânî'nin eserinde isbât-ı vâcib problemine ilişkin kendinden önce ortaya konulan meselelere dair herhangi bir açıklama yapmaksızın doğrudan probleme yoğunlaşması, bununla birlikte sistematik olarak problemi ele alması ve kendinden önceki bazı görüşleri değerlendirerek eleştirmesi oldukça önemlidir. Zira Devvânî, Allah'ın

²⁷ Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*, vr. 114^b.

²⁸ Bakara, 2/255.

²⁹ İhlâs, 112/2-4.

³⁰ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, vr.61^b.

³¹ Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 69-70.

varlığını ispat probleminin dinî olduğu kadar felsefî olduğunun da farkındadır.³² Kezâ Kemalpaşazâde'nin de aynı farkındalıkla Devvânî'nin mezkûr eserine şerh yazmak suretiyle ve *Risâle fi İsbâti'l-vâcib* adıyla da kısa ama öz olarak Allah'ın varlığının ispatının yanı sıra sıfatlarını ve isimlerini de incelediği bir risale telif etmek suretiyle isbât-ı vacip problemine bir katkı yaptığı görülmektedir.

2. Kemalpaşazâde'nin İsbât-ı Vâcib Yorumu

Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib* adlı eserinde mevcûd kavramından hareketle, Allah'ın zâtî bakımından Vâcibü'l-Vücûd, sıfatları itibarıyla da kâmil olduğunu ve O'nun hudûs ve imkân ile nitelenemeyeceğini belirtmiştir. Zira ona göre kıdem ve vücûb yetkinliklerin (kemâlât) en yetkini, imkân ve hudûs ise noksanların en noksanıdır.³³ Başka bir ifadeyle, Kemalpaşazâde'nin düşüncesinde imkân, ontolojik olarak varoluşa açılan bir kapıdır. İmkân, varlığa da yokluğa da eşit mesafededir ve imkânın olmaması durumunda ya özü gereği zorunlu ya da imkânsız olan vardır.³⁴

Allah'ın varlığına inanma ile birlikte O'nun varlığını bilmek, özellikle Kemalpaşazâde'nin "bilir, bilinmez"³⁵ ifadesi göz önüne alındığında aklî olarak Allah'ı bilme ve varlığını kanıtlamanın nasıl mümkün olabileceği insan zihnini meşgul eden önemli bir sorundur. Kemalpaşazâde, "Kesin olarak inanlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alâmetler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?"³⁶ mealindeki ayete atıfta bulunarak, insan idrakinin Allah'ın varlığı için delil olabileceğini iddia etmektedir. Bununla birlikte o, insanın aklî olarak idrak edemeyeceği birtakım hakikatlerin varlığına da işaret ederek, onun söz konusu hakikatleri ancak Allah'ın insanlara bir lütufla vermesi durumunda idrak edilebileceğini belirtir.³⁷

Düşünür, Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserine şerh olarak yazdığı *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib* isimli eserinin giriş kısmında Allah'ın varlığını bilmenin biri inanç diğeri de burhan olmak üzere iki yolu olduğunu ifade eder.³⁸ Kemalpaşazâde, Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-*

³² Muhammed Ekrem Ebû Gûş, *Risâle fi İsbâti'l-vâcib li-İmâmî'd-Devvânî* (Amman: Dâru'n-Nûr, 2013), 63.

³³ Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*, vr. 115^a.

³⁴ Ömer Mahir Alper, *Varlık ve İnsan*, 36-37.

³⁵ Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*, vr. 114^b.

³⁶ Zâriyât, 51/20-21.

³⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti vâcib*, vr. 61^b.

³⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, vr. 61^b.

kadîme adlı bu eserinde Allah'ın varlığının ispatına yönelik çeşitli burhan yöntemlerini ele almış³⁹ olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda kendisinin de zikredilen şerhi ele almasındaki temel amacının Allah'ın varlığını bilme imkânı olan burhan yöntemini tartışmak olduğunu dile getirmektedir.⁴⁰

Kemalpaşazâde, *Risâle fî İsbâti'l-Vâcib* adlı eserinde Zorunlu Varlık olan Allah için kıdem ve vücûb kavramlarını kullanırken, âlemi de imkân ve hudûs ile nitelendirir.⁴¹ Ayrıca *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*'de de âlemi, oluş ve bozuluşa tabi olan imkân âlemi şeklinde⁴²; *fî Beyâni'l-vücûd* adlı eserinde ise imkân âleminin bir gölge âlem olduğunu ve tabiatında eksiklik olmasından dolayı hakikî olan nurun aksine onun karanlık ile nitelendirildiğini ifade eder.⁴³ Bu bağlamda *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*'de o, şâir Lebiyd'e atfedilen ve Kâdî Beydâvî'nin ifade ettiği "Allah'tan başka her şey bâtıldır."⁴⁴ cümlesini iktibas ederek âlemin imkânı konusundaki düşüncesini destekler.⁴⁵ *Tehâfüt Hâşiyesi*'nde ise âlemi "Tanrı'dan başka her şey"⁴⁶ şeklinde tanımlayarak Zorunlu Varlık olan Allah'ın dışında âlemin mümkün varlık olduğunu vurgulamaktadır.

Farklı eserlerinde mümkün varlığın bir illete muhtaç olduğunu, Zorunlu Varlık'ın ise illete muhtaç olmadığını ifade eden Kemalpaşazâde, Zorunlu Varlık'ı mümkün varlıktan hareketle ispatlar. Nitekim o, Zorunlu Varlık ve mümkün varlığı ele aldığı ve isbât-ı vacip problemine ana hatlarıyla yer verdiği *Risâle fî İsbâti'l-vâcib* adlı eserinin yanı sıra Celâleddîn Devvânî'nin isbât-ı vacip problemine hasredilen eserine de şerh yazmıştır.

Kemalpaşazâde'nin şerh yazdığı Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eseri, "maksad" adı verilen iki bölüme ayrılmıştır. Birinci maksadda, önce ontolojik özellikleri bakımından zorunlu-mümkün kavramları çerçevesinde isbât-ı vâcib, ardından da devir ve teselsülün çürütülmesi konu alınmış, ikinci maksadda da burhân-ı tadbîk, burhân-ı arşî ve burhân-ı müzâyefe ile devir ve teselsülün iptali tartışılmıştır.⁴⁷ Devvânî, isbât-ı vacip ile ilgili burhanların iki istidlal tarzında toplandığını, birincisinin devir ve te-

³⁹ Hatice Toksöz, "İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddîn ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7, no. 2 (Güz 2014): 26.

⁴⁰ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, vr. 61^b.

⁴¹ Kemalpaşazâde, *Risâle fî İsbâti'l-Vâcib*, vr. 115^a.

⁴² Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, vr. 62^a.

⁴³ Kemalpaşazâde, *fî Beyâni'l-vücûd*, S.K. Fatih Kol., No: 5326, vr. 40^a.

⁴⁴ Kâdî Beydâvî, *Tavâliu'l-Envâr (Kelâm Metafiziği)*, nşr. ve çev. İlyas çebebi-Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 180-181.

⁴⁵ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, vr. 62^a.

⁴⁶ Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, 367.

⁴⁷ Hatice Toksöz, "İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddîn ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", 42.

selsülün iptali ile ilgili olduğunu, diğerinin ise Vâcib'in ispatına doğrudan delalet ettiğini ifade etmektedir. Ancak ona göre ikinci istidlal tarzı, her ne kadar doğrudan Vâcib'in varlığının ispatına delalet etmiş olsa da sonuçta bu yöntem de devr⁴⁸ ve teselsülün⁴⁹ iptali ile ilgilidir.⁵⁰ Bu bağlamda Kemalpaşazâde'nin Devvânî'nin eserinin sadece birinci bölümünün ilk kısmını şerh ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Kemalpaşazâde, Devvânî'nin eserinin ikinci kısmında ele aldığı burhân-ı tadbîk, burhân-ı arşî ve burhân-ı müzâyefe'yi incelemiştir. Sadece şerhini yaptığı kısımda bir yerde, "Burhân-ı arşî'nin açıklamasını ilerde yapacağız."⁵¹ şeklinde bir ibare geçmektedir.

Kemalpaşazâde'nin şerhini yaptığı kısımda Devvânî imkân delilinin farklı vazedişlerini incelemektedir. Şârih, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*'in giriş kısmında Allah'ın varlığını ispatlama şeklinde ortaya konulan burhanların dört şekilde olduğunu dile getirir. O, Allah'ın varlığını ispatlayan dört şekli şöyle zikreder:

- (i) Devir ve teselsülün tamamen iptali,
- (ii) Teselsül olmaksızın devrin iptali,
- (iii) Ne devir ne de teselsülün iptaline dayanan,
- (iv) Devr olmaksızın teselsülün iptali⁵²

Kemalpaşazâde, Zorunlu Varlık'ın ispatı bağlamında Devvânî'nin "Mümkün varlığın var olduğunda şüphe yoktur."⁵³ şeklindeki ibaresi ile ilgili var olanın var olan ile kayıtladığını ifade etmiştir. Düşünüre göre bu terkîb, mutlak olarak imkânı gerektirmez, ancak terkîbin varlıkta olması şartıyla imkân gerekir.⁵⁴ Başka bir ifadeyle Kemalpaşazâde, mümkün varlığın öz niteliğinin imkân olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim bu durumu *Risâle fi Tahkîki'l-eyş ve'l-leys* adlı eserinde dile getirmektedir. Ona göre mümkün varlık, zâtı bakımından ne var olmayı ne de yok olmayı gerektirir. Fakat mümkün varlık, varlığa ve yokluğa dönüşümlü olarak konu olmaya elverişlidir. Bu açıdan düşünüldüğünde mümkün varlık varlığa da yokluğa da uzaktır.

⁴⁸ Devr, bir mantık terimi olarak "biri diğeriyle tanımlanabilen iki tarif, ispatı birbirine bağlı iki önerme ve birinin varlığı diğeriyle bağlantılı iki şart arasındaki ilişki" manasına gelmektedir. Metin Yurdağür, "Devir", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TD Yayınları, 1994), 9: 230.

⁴⁹ Teselsül, kelime olarak selsele kökünden türemiştir ve "kesintiye uğramadan ardı ardına devam etmek" anlamına gelmektedir. İsbât-ı vacip probleminde hâdis ve mümkün varlıkların illet-ma'lûl silsilesi oluşturarak kadîm ve vacip bir varlıkta durması gerektiğini ifade eder. Bk. Osman Demir, "Teselsül", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 536-538.

⁵⁰ Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 70.

⁵¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, vr. 72^b; Kemalpaşazâde'nin metninde geçen bu ibareden, onun Devvânî'nin eserinin tamamını şerh etmeye niyetlendiği, ancak bilinmeyen bir sebeple tamamlayamadığı izlenimi ortaya çıkmaktadır.

⁵² Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, vr. 64^b-65^a.

⁵³ Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 71.

⁵⁴ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib*, vr. 66^a.

Fakat bu, varlık ve yokluğun, her ikisinin de mümkünün aynısı ve parçası olmadığı manasına da gelmemektedir. Zira bu anlam, mümkün ile ilgili varlık ve yokluğun değişimli olarak söylenmesini doğrulamada yeterli olmaz. Çünkü mümkün varlığın mümkün olabilmesi için varlık ve yokluktan birinin gerekli olması durumunda, mümkün varlığın ortaya çıkışında diğerini kabul etmeye elverişli olmaz. Böylesi bir durumda da varlık ve yokluğu kabule elverişli olduğu bir mertebede mümkünün mahiyeti, varlık ve yokluğun her ikisinde de hâli olur ve gerçekte ikisiyle de nitelenemez. Bu ise “iki çelişğin aklî mertebede ortadan kalkmasında imkânsızlık yoktur.” ilkesince mümkünün aklî mertebede ikisinden biriyle nitelenmesi ve diğeriyle nitelenmemesi manasındadır. Kemalpaşazâde, burada söz konusu olan imkânsızlığın varlık ve yokluğun, her ikisinin dışında olan bir zamanın ortadan kalkması ile ilgili olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵

Devvânî, mümkün varlığın doğrudan veya vasıtalı olarak Vâcib varlığa dayanması durumunda amaçlananın gerçekleşmiş olacağını ifade etmektedir.⁵⁶ Kemalpaşazâde, Devvânî'nin bu ifadesinde mümkün varlıkların ister bir ister çok olsun doğrudan veya vasıta ile Vâcib Varlık'a dayandığını ve bu bağlamda mümkün varlıklar arasında bir anlam derecelenmesinin (teşkîk) ve tercihin (tahyîr) olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁷

Devvânî, mezkûr eserinde başka bir ispat tarzını şu şekilde vazeder:

“Herhangi bir varlığın var olduğu şüphe kabul etmez bir şekilde gerçektir. Söz konusu bu varlık eğer Vâcib veya Vâcib'e dayanan bir mümkün ise ispatı amaçlanan şey, bu durumda ispatlanmış olur. Aksi takdirde eğer varlık mertebelerinin herhangi birinde istinat silsilesinde bir geriye dönüş olursa, bu devre sebep olur. Eğer istinat silsilesinde bir geriye dönüş olmazsa, bu da illetlerin sonsuz bir şekilde teselsülüne neden olur. Çünkü mümkünün bir illeti vardır.”⁵⁸

Devvânî'nin formüle ettiği bu delil, İbn Sînâ ve ondan sonra gelen müteahhir dönem kelimciler tarafından analiz edilen bir delildir. Nitekim İbn Sînâ, farklı eserlerinde Zorunlu Varlık'ın varlığını ispat amacıyla imkân deliline başvurmuştur.⁵⁹ Ancak burada çalışmanın sınırları çerçevesinde sadece *el-İşârât ve't-tenbihât* adlı eserindeki konuya ilişkin analizini vermekle iktifa edeceğiz. İbn Sînâ, ismi mezkûr eserinde imkân delilini şu şekilde açıklar:

⁵⁵ Kemalpaşazâde, *Risâle fi Tahkiki'l-Eys ve'l-leys, Mecmû' Resâili'l-Allâme İbn Kemâl Paşa*, VI, (Darü'l-Lübâb, İstanbul 2018), 347-348; Kemalpaşazâde'nin bu risalesinin başka bir tahkiki ve tercümesi hakkında bk. Engin Erdem-Necmettin Pehlivan, “Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazâde'nin “Leys ve Eys'in Anlamının İncelenmesine Dair Risâle” si”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 27 (2012): 87-116.

⁵⁶ Devvânî, *Risâletü İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme*, 71.

⁵⁷ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâtî'l-vâcib*, vr. 66^b.

⁵⁸ Devvânî, *Risâletü İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme*, 71.

⁵⁹ İbn Sînâ'nın farklı eserlerinde analiz ettiği imkân delili için bk. Kaya, *Varlık ve İmkân*, 231 vd.

“İster sonlu ister sonsuz olsun neden ve nedenlilerden sıralanmış her bir zincirin ancak kendisinde yalnızca bir nedenli bulunduğu zaman onun dışında bir nedene ihtiyaç duyacağı ortaya çıkmıştır. Fakat neden, kuşkusuz zincire bir uç olarak bitişir. Ve yine eğer onda nedenli olmayan bir şey bulunursa onun uç ve son olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla her zincir, bizatihi zorunlu varlıkta son bulur.”⁶⁰

Devvânî'nin *Risâle fi İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinde birinci delil olarak zikrettiği bu delil, kendisinden önce Nasîreddin Tûsî ile Necmeddin Kâtibî arasındaki mektuplaşmaların konusu olmuştur. Kâtibî, Tûsî'ye yazdığı mektubunda herhangi bir isim zikretmeksizin önceki bilginlere atfettiği bu delili kısaca şu şekilde takrir eder:

“Bir mevcudun varlığından şüphe edilmez. Bu mevcut eğer zâtından dolayı zorunlu ise amaç gerçekleşmiş olur. Zâtından dolayı mümkün ise etkileylene (müessir) ihtiyaç duyar. Eğer bu etkileyen zâtından dolayı zorunlu ise amaç yine gerçekleşmiş olur. Eğer bu etkileyen zâtından dolayı mümkün ise bir etkileylene ihtiyaç duyar. Bu etkileyen eğer etkilenenin (eser) kendisi ise kısır döngü gerekir. Bu imkânsızdır. Çünkü o zaman bu ikisinden her birisi, etkileyenin etkilenenden zâtıyla önce olmasının zorunluluğu sebebiyle diğere dayanır. Bu, her birisinin kendisine dayanmasını gerektirir. Zira bir şeye dayanan şeye dayanan, bu şeye dayanmış olur. Bu etkileyen eğer etkilediği şeyden başka bir şey ise ya zâtından dolayı bir mevcutta son bulur ya da sonuza kadar zincirleme devam eder.”⁶¹

Görüldüğü üzere Kâtibî, delilin ortaya konuluşunda herhangi bir isim zikretmez. Bununla birlikte Seyyid Şerif Cürçânî ve Devvânî'nin mezkûr eserine şerh yazan Molla Hanefî (ö. 900/1494) ve Muhyiddin Karabâğî (ö. 942/1535) ise delilin İsrâkî felsefe ekolünün kurucusu Şehabeddîn Sühreverdî'ye (ö. 587/1191) aidiyetini dile getirirler.⁶² Nitekim Sühreverdî, *el-Elvâhu'l-imâdiyye* adlı eserinde isbât-1 vacip problemi ile ilgili olarak delili şu şekilde zikreder:

“Hiç şüphe yoktur ki şeyler mevcuttur. Bu şeylerden biri zorunlu varlık ise bizim için zorunlu varlık olan bir şeyin varlığı doğru olur. Bu da bizim bilgisini talep ettiğimiz konudur. Şayet bildiğin şeylerin tümü mümkün ise –

⁶⁰ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, nşr. ve çev. Ali Durusoy- Muhittin Macit-Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 129.

⁶¹ Nasîreddin Tûsî, *Felsefe Mektupları, Tûsî ile Bazı Çağdaşları Arasında Felsefi Yazışmalar*, çev. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 179-180.

⁶² Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3: 14-15; Molla Hanefî, *Hâşiye 'alâ'r-Risâleti'l-kadîme fi İsbâtî'l-Vâcib*, (S.K. Çorlulu Ali Paşa Kol., No: 304), vr. 152^a; Molla Hanefî'nin bu şerhi hakkında bk. Bilal Öztürk, “Molla Hanefî et-Tebrizî'nin Hâşiye 'ala İsbâtî'l-Vacib Li'd-Devvani İsimli Eserinin Kritik ve Analizi” (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2020); Muhyiddin Karabâğî, *Şerhu'r-Risâle fi İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme*, (S.K., Murad Molla Kol., No: 1367), vr. 26^a.

ki, sen mümkünün tercih ediciye muhtaç olduğunu, sözün bu tercih ediciye geri döneceğini ve mümkün sebeplerin sonsuza kadar gitmeyeceğini bilirsin mümkünlerin toplamı da mümkündür.”⁶³

Kemalpaşazâde ise mezkûr delili filozofların ve kelamcılarının çoğunluğuna nispet eder. O, Devvânî'nin imkân deliline dair zikredilen bu takriri ile ilgili devr ve teselsülün butlanının açık olduğunu ifade etmektedir. Ancak Kemalpaşazâde'ye göre buradaki örneklerde teselsülün gerekliliğinin zikredilmesi ile ilgili bir durum ihmal edilmiştir. Hâlbuki teselsül batıldır ve bu durum açık bir şekilde karine ile zikredilmiştir. Dolayısıyla Kemalpaşazâde, Devvânî gibi, teselsülün batıl olduğu düşüncesindedir. O, devrin de batıl olduğunu bir örnekle açıklar. Ona göre “a”nın varlığının sebebi “b”, “b”nin varlığının sebebi ise “a” olursa, “a” kendi zâtı bakımından var olur. Bu durum, devirdir, devir ise batıldır. Burada “a” ve ondan başkası vardır. Başka bir ifadeyle “a” ve onun zâtı şeklinde iki şey vardır. Birincisi ikincisi sebebiyle var olur. Esasen Kemalpaşazâde'ye göre, “Birinci ikincisi sebebiyle var olur.” önermesi doğrudur. Zira “a”nın zâtı “a”dır. Bu takdirde “a”, “b” sebebiyle var olur, “b” ise “a”nın zâtı sebebiyle olur. Çünkü “a”nın zâtı kendisidir, yani zâtın zâtı, “a”nın kendisidir. Nihayetinde bu söz, zâtların sonsuz sıralanışına gider. Bu ise devirdir. Oysa Kemalpaşazâde'ye göre devir de teselsül gibi batıldır.⁶⁴

Kemalpaşazâde, Devvânî'nin takririni yaptığı imkân delilini *Tehâfüt Hâşiyesi'*nde de zikreder. O, ismi mezkûr eserinde Allah'ın varlığının ispatıyla ilgili delili şu şekilde vazeder:

“Âlemde mümkün bir varlığın olduğunda şüphe yoktur; eğer bu varlık başlangıçta Tanrı'ya dayanır ve O'nda nihayete ererse, amacımız hasıl olmuştur. Eğer mümkün varlıklar birbirine dayanarak bir teselsül meydana getirirlerse, onların bütünü bütün olmak bakımından, kendisinden başka (şey) demek olan parçalarına ihtiyacından ötürü mümkün olacaktır. O halde bu mümkünler bütününe bir nedeni olması zorunludur. Bu nedenin, bu bütününe ne kendisi olması ne de parçası olması caizdir. O halde bu neden, bu bütününe dışında bir şeydir. İmdi, “bütün mümkünler”in dışında olan bu varlık, “özü gereği zorunlu” olacaktır. İspat edilmek istenen de budur.”⁶⁵

Kemalpaşazâde'nin vazettiği bu delile göre mümkün varlıklar için teselsül bir noktada durmak zorundadır. Mümkün varlıkların dayandığı ilke ise Zorunlu Varlık'tır. Dolayısıyla düşünürün ortaya koyduğu bu delilin imkân delilinin bir başka takriri olduğunu söylemek de mümkündür. Zira mümkün

⁶³ Sühreverdî, *el-Elvâhu'l-imâdiyye*, nşr. ve çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın-Arsan Taher (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 80-81.

⁶⁴ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti İsbâtî'l-vâcib*, vr. 66^b-67^a.

⁶⁵ Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, 380.

varlıklar, varlığını yokluğuna tercih eden haricî bir illete muhtaçtır. Ona göre bu haricî illet de ancak varlığında başkasına muhtaç olmayan Zorunlu Varlık'tır.⁶⁶

Kemalpaşazâde, bir başka şekilde Zorunlu Varlık'ın varlığının isbâtını, toplam, parça ve illet kavramları çerçevesinde açıklar. Düşünürün şerhini yaptığı *Risâle fi İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinde Devvânî, bütün mümkünlerin herhangi bir istisnası olmaksızın mevcut olduğunu ifade etmektedir. Ona göre şayet mümkün varlıklar ma'dûm olsaydı, parçalarından biri de ma'dûm olurdu. Hâlbuki bütün parçaları mevcut olan, zorunlu olarak mevcuttur. Bu bağlamda Devvânî, parçalardan müteşekkil toplamın da mevcut ve mümkün olduğunu ifade etmektedir. Her mevcut mümkünün bir illetinin var olduğunu söyleyen Devvânî, bu toplamın da illeti hakkında üç ihtimalin varlığından bahseder: Buna göre toplamın illeti; (i) ya toplamın kendisi; (ii) ya onun bir parçası; (iii) ya da onun dışında bir şeydir. Devvânî'ye göre birinci durumda, illetin ma'lûlünü öncelemesinin zorunluluğundan dolayı batıldır. İkincisi de bir bütünün illetinin, o bütünün parçasının da illeti olması zorunluluğundan dolayı batıldır. Geriye üçüncü ihtimal kalmaktadır ki Devvânî, mümkün varlıkların illetinin kendileri dışında bir mevcut olması gerektiğini söylemekte ve bu illetin de ancak zâtı gereği zorunlu olan Vâcib olduğunu dile getirmektedir.⁶⁷ Esasen Devvânî'nin yapmak istediği sonuç da Zorunlu Varlık'ın mümkün varlıklar için sebep olduğudur.

Kemalpaşazâde ise mümkün teklerden oluşan toplamın illetinin zorunlu müessir illet olması gerektiği hususunda Devvânî ile hemfikirdir. Ancak o, "Bütün mümkünler, -yani teker teker her mümkün varlık, hiçbir istisnası olmaksızın- mevcuttur." cümlesindeki "hiçbir istisnası olmaksızın" ifadesi ile ilgili Devvânî'yi eleştirmektedir. Zira ona göre teklerin dikkate alındığı, hiçbir istisnası olmaksızın bakımından her mefhumda ya onda başkası dâhil olmaz veya teklerin toplam olarak dikkate alınması şeyin illetini gerektirir. Yine zorunlu olarak doğru değildir ki, bu toplamdaki maddî ve sûrî illetlerin dâhil olması, illetlerin fertlerinden olmayan toplamın duhulünü gerektirir. Çünkü o illet, ma'lûlün aynısıdır. Fakat bu fertlerin ondan olmayan şey olarak ona dâhil olmaması bakımından toplamın dikkate alınması da mümkün değildir.⁶⁸

Düşünür, mümkün varlıkların her birinin sonradan varlığa gelmiş olması veya sebepsiz var olamayacak olmalarının, onların aynı şekilde değerlendirilmesine imkân verdiği kanaatindedir. Böylece tek bir mümkün varlığın

⁶⁶ Kemal Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001), 104-105.

⁶⁷ Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*, 71.

⁶⁸ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, vr. 68^b.

sebebini düşünerek Zorunlu Varlık'ın varlığının ispatı yapılabileceği gibi, iliyet zinciri halinde mümkünlerin hepsi tek bir toplam olarak tasavvur edildiğinde de mümkün varlıkların dışında onların varlık sebebinin ispatına gidilebilir. Bu nedenle de Kemalpaşazâde, mümkün varlıkların hepsi ile oluşturdukları ve hiçbir mümkünün onun dışında kalmadığı varlık silsilesinin bütüncül ve tek olarak ele alınıp, o silsilenin illetinin tayin edilmesi ile Zorunlu Varlık'ın varlığın ispatlanabileceği düşüncesindedir. Nitekim o, Devvânî gibi, bahsedilen silsilenin var edici illeti için ya silsilenin kendisi ya o silsileden bir parça ya da o silsilenin dışında hâricî bir illettir, şeklinde üç ihtimalden söz etmektedir.⁶⁹ Çünkü mümkünler, sonsuza kadar teselsül eden bir mümkünler toplamıdır. Birinci ihtimalde mümkün varlıkların toplamının illeti, bu toplamın kendisidir. Fakat mümkünlerin toplamı toplam olması bakımından mümkündür. Nitekim yukarıda temas edildiği üzere, Kemalpaşazâde, varlığın öz olarak imkân içermesini o varlığı bir illete muhtaç yaptığını düşünmektedir. Mümkün varlıkların toplamı da mümkün varlıklardan oluştuğu için mümkündür. Onun illetinin kendisi olduğu varsayıldığında illeti parçalarının toplamı olur. Bu durumda da, "İllet ma'lûlden öncedir."⁷⁰ ilkesi gereğince toplamın toplamdan önce gelmesi gibi bir durum söz konusu olur ki bu da imkânsızdır.⁷¹

Kemalpaşazâde'ye göre ikinci ihtimal de imkânsızdır. Zira toplamın illeti, aynı zamanda ister bir, isterse çok olsun parçaların da illetidir. Şayet toplamın illeti, o toplamı oluşturan parçalardan her birinin illeti olmamış olsaydı, toplamın parçalarının bir kısmı başka bir illetin ma'lûlü olurdu. Bu durumda ilk illet, toplamın bazı parçalarının illeti olur, diğer parçalarının illeti de ya kendisi olur ya da başka bir illet olur. Bu durum ise mümkün değildir. Dolayısıyla Kemalpaşazâde'ye göre mümkün varlıkların illetinin, mümkün varlıkların oluşturduğu toplama dâhil olmayan, onlara dayanmayan müstakil vâcib bir illet olması gerekir.⁷² Düşünür, bu vâcib illetin ise ancak Zorunlu Varlık (Vâcibü'l-Vücûd) olduğunu söylemektedir.

Sonuç

İsbât-ı vâcib problemi, müteahhir dönem İslâm düşüncesinde müstakil yazılan eserlerde varlık (vücûd) ve var olan (mevcûd) kavramları merkezinde, devir ve teselsülün ibtali çerçevesinde ele alınmıştır. Kemalpaşazâde, isbât-ı vâcib problemine, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib* ve *Risâle fi İsbâti'l-vâcib* adlı eserleriyle katkı yapmış, ayrıca *Tehâfüt Hâşiyesi'*nde meseleyi tartışmıştır. O,

⁶⁹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, vr. 70^a-70^b.

⁷⁰ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, vr. 76^a.

⁷¹ Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, vr. 70^a.

⁷² Kemalpaşazâde, *Şerhu Risâleti isbâti'l-vâcib*, vr. 70^a-70^b.

Şerhu Risâleti isbâtî'l-vâcib adlı eserinde temel amacının Allah'ın varlığını bilme imkânı olan burhân yöntemini tartışmak olduğunu ifade etmektedir.

Kemalpaşazâde'nin *Şerhu Risâleti isbâtî'l-vâcib* adlı eseri, Celâleddîn Devvânî'nin *Risâletü İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme* adlı eserinin birinci bölümünün ilk kısmının şerhidir. Bu eserde devir ve teselsülün iptali yoluyla isbât-ı vâcib problemini ele alan Kemalpaşazâde, *Risâle fi İsbâtî'l-vâcib* adlı eserinde de ana hatlarıyla meseleyi anlatıp Allah'ın zâtı ve sıfatları konusuna girmektedir. Dolayısıyla düşünür, Devvânî'nin birinde, İslam düşüncesinde ileri sürülen burhanları ele aldığı, diğerinde de Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatı, zâtı ve sıfatları gibi konulara yer verdiği iki eser telif etmesi gibi, şerhte devir ve teselsülün iptali yoluyla Allah'ın varlığının ispatı problemine değinirken, diğer eserini de isbât-ı vacip meselesinin yanı sıra Allah'ın zâtı ve sıfatlarına hasretmiştir.

Düşünür, var olanın vâcib (zorunlu), mümteni (imkânsız) ve mümkün (mümkün) şeklinde üç keyfiyetten biri ile nitelendiğini belirtmiştir. Ona göre zorunlu, imkânsız ve mümkün kavramlarının bizâtihi manaları bilinir. Bu sebeple bu kavramlara ilişkin herhangi bir tanım yapılamaz. Kemalpaşazâde, zorunlu, imkânsız ve mümkün kavramlarına ilişkin açıklamalarında İbn Sînâ ve Seyyid Şerif Cürçânî'ye sık sık atıfta bulunur. Bu bağlamda o, Zorunlu Varlık'ı, varlığı zorunlu, yokluğu imkânsız şeklinde tanımlarken, mümkün varlığı, varlık ve yokluğa eşit mesafede olan varlık olarak açıklar. Ayrıca o, Zorunlu Varlık için kadîm ve vücûb kavramlarını kullanarak O'nun varlık yetkinliğinin zirvesinde olduğunu belirtmektedir. Buna karşılık âlem için de hudûs ve imkân kavramlarını kullanır ve dolayısıyla mümkün olan âlemin varlık bakımından eksik olduğuna dikkat çekmektedir. Kemalpaşazâde, Allah'ın varlığının ispatına yönelik burhân yöntemlerini ele alarak, imkân deliline ilişkin görüşleri serdettiği *Şerhu Risâleti isbâtî'l-vâcib* adlı eserinde mümkün varlıkların başlangıç ve vasıtayla Zorunlu Varlık'a dayandığını ve dolayısıyla onların varlığının sebebinin özü gereği zorunlu ve sebepsiz olan Zorunlu Varlık olduğunu vurgulamıştır.

Sonuç olarak Kemalpaşazâde, İslam düşüncesinin en önemli metafizik problemine, *Şerhu Risâleti İsbâtî'l-vâcib* ve *Risâle fi İsbâtî'l-vâcib* adlı eserleri telif ederek ve kendinden önceki isbât-ı vâcib problemine dair ileri sürülen burhân yöntemlerini mukayeseli bir şekilde ele alarak önemli katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. Varlık ve İnsan Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası. 3. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Arslan, Ahmet. "Kemalpaşazâde'nin Felsefî Görüşleri". 87-120. Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

- Beşikci, Mehmet Necmeddin. Celâleddin Devvânî'de İsbât-ı Vâcib Tartışmaları: Teselsülün İptali Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018.
- Beydâvî, Kâdî. Tavâliu'l-Envâr. çev. İlyas Çelebi-Mahmut Çınar, 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. Şerhu'l-Mevâkîf. çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Demir, Osman. "Teselsül". TDV İslam Ansiklopedisi. 40: 536-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Devvânî, Celâleddin. "Risâletü İsbâti'l-Vâcibi'l-Cedîde". Seb'u Resâil. 115-167. nşr. Seyyid Ahmed Tevîserkânî. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002.
- Devvânî, Celâleddin. "Risâletü İsbâti'l-Vâcibi'l-Kadîme". Seb'u Resâil. 67-114. nşr. Seyyid Ahmed Tevîserkânî. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002.
- Ebü Gûş, Muhammed Ekrem. Risâle fî İsbâti'l-vâcib li-İmâmî'd-Devvânî. Amman: Dâru'n-Nûr, 2013.
- Erdem, Engin – Pehlivan, Necmettin. "Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazade'nin "Leys ve Eys'in Anlamının İncelenmesine Dair Risâle"si". İslâm Araştırmaları Dergisi, 27 (2012): 87-116.
- Gazzâlî, Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l-Felâsife). nşr. ve çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Gün, Rabia. Kemalpaşazade'nin Şerhu Risâleti İsbâti'l-Vacib Adlı Eserinin Tahkik ve İncelemesi. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2020.
- İbn Sînâ. İşaretler ve Tembihler, nşr. ve çev. Ali Durusoy- Muhittin Macit-Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ, Metafizik. çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Karabâğî, Muhyiddin. Şerhu'r-Risâle fî İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme. S. K., Murad Molla Kol., No: 1367.
- Kaya, M. Cüneyt. Varlık ve İmkân Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Kemalpaşazade (İbn Kemal Paşa). "Risâle fî Ennehü hel yestenide'l-kadîmel-mümkiin ile'l-müessir". Resâilü İbn Kemal Paşa. 7: 5-32. İstanbul: Lubab Yazma Eserleri İhya ve Araştırma Yayınları, 2018.
- Kemalpaşazade (İbn Kemal Paşa). "Risâle fî Tahkik-i lüzûmî'l-İmkân li'l-mümkin", Resâilü İbn Kemal Paşa. 6: 459-494. İstanbul: Lubab Yazma Eserleri İhya ve Araştırma Yayınları, 2018.
- Kemalpaşazade (İbn Kemal Paşa). "Risâle fî Tahkik-i vücûbi'l-vâcib". Resâilü İbn Kemal Paşa. Resâilü İbn Kemal Paşa. 6: 187-254. İstanbul: Lubab Yazma Eserleri İhya ve Araştırma Yayınları, 2018.

- Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa). "Risâle fî Tahkîki'l-eyş ve leys". Resâilü İbn Kemal Paşa. 6: 343-356. İstanbul: Lubab Yazma Eserleri İhya ve Araştırma Yayınları, 2018.
- Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa). fî Beyâni'l-vücûd. S.K. Fatih Kol., No: 5326, vr. 40^a-43^b.
- Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa). Risâle fî İsbâti'l-vâcib. S.K., Kılıç Ali Paşa Kol., No: 000568, vr. 114^a-116^b; Türkçe tercümesi, "İsbât-ı Vâcib Risâlesi". takdim ve çev. Rabia Gün. Din Felsefesi Açısından Meşşâî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi, 4: 677-680. ed. Recep Alpyağlı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa). Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Bölümü, No: 6409, vr. 61^b-86^b.
- Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa). Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib, S. K. Atıf Efendi Kol., No: 2816, vr. 228^a-240^b.
- Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa). Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib, S.K. Kılıç Ali Paşa Kol., No: 580, vr. 116^b-141^a.
- Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa). Tehâfüt Hâşiyesi, çev.. Ahmet Arslan, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987).
- Molla Hanefî. Hâşiye 'alâ'r-Risâleti'l-kadîme fî İsbâti'l-Vâcib. S.K. Çorlulu Ali Paşa Kol., No: 304.
- Özervarlı, M. Sait. "İsbât-ı Vâcib". TDV İslam Ansiklopedisi. 22: 495-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öztürk, Bilal. Molla Hanefi et-Tebrizi'nin Haşiye 'ala İsbati'l-Vacib Li'd-Devvani İsimli Eserinin Kritik ve Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2020.
- Peters, Francis E. Antik Yunan Felsefi Terimler Sözlüğü çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004.
- Sözen, Kemal. İbn Kemal'de Metafizik. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001.
- Sühreverdî. el-Elvâhu'l-imâdiyye. nşr. ve çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın-Arsan Taher. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Toksöz, Hatice. "İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddin ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı". e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi 7, no. 2 (2014): 25-70.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. Kelâm Terimleri Sözlüğü. Ankara: İSAM Vakfı Yayınları, 2010.
- Topaloğlu, Bekir. "Hudûs". TDV İslam Ansiklopedisi. 18: 304-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Topaloğlu, Bekir. İslâm Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı, (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001).
- Tûsî, Nasîreddin. Felsefe Mektupları, Tûsî ile Bazı Çağdaşları Arasında Felsefi Yazışmalar. çev. Murat Demirkol. Fecr Yayınları, Ankara 2015.
- Yurdagür, Metin. "Devir". TDV İslam Ansiklopedisi. 9: 230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.